

הבעה חזותית וזיכרון יהודי

רחל אליאור

'קול דברים אתם שומעים
ותמונה אינכם רואים זולתי קול'
(דברים ד, יב)

לזכרה של עדי

הזיכרון היהודי הכתוב, המתווה את יחסי הגומלין בין המופשט למוחש ובין הקודש לחולין, משתרע על פני שלושת אלפים שנה. מן האסופה המקראית ומגילות ים המלח, ספר בן סירה והספרות החיצונית, שנכתבו כולם באלף הראשון לפני הספירה, עבור במשנה, בתוספתא, במדרשי הלכה ואגדה, בתפילה, בתלמוד, בספרות ההיכלות, בפיטו, בגניזה ובספרות הגאונים, שנתחברו באלף הראשון לספירה, וכלה בתוספות, בספרות השאלות והתשובות, בעיונים בהלכה, בשירת הקודש והחול, בפילוסופיה, בקבלה, בשבתאות, בחסידות ובהשכלה שנכתבו לאורך האלף השני לספירה. מאות אלפי דפים כתובים ומודפסים מתעדים את הזיכרון היהודי הכתוב בכל קהילות ישראל, ואת העושר העצום של היצירה היהודית הכתובה בכל גלגולי ההלכה והאגדה, השירה והפרוזה, או בכל ביטויי הדמיון פורץ הגבולות והחוק מכונן הגבולות.

העולם היהודי נברא "בספר מספר וסיפור" כלשון 'ספר יצירה', מראשיתו הקדומה לפני אלפי שנים ועד לעת החדשה, כשלשון הספר המקודש, ספר הספרים, היא שמכוננת את אושיות הזיכרון הקולקטיבי המונח ביסוד התמורות ההיסטוריות. התיווך בין **האלוהי המופשט והנעלם, הבורא והמחייה**, העומד ביסוד הזיכרון הספרותי המקודש מאז סיפור הבריאה ומעמד סיני, לבין **העולם המוחש וביטוייו הנראים לעין הנתפסים בהשגה האנושית**, מתווך על ידי **הנשמע** והנקרא, הבא לידי ביטוי במגילות, בספרים ובטקסטים כתובים.

לעומת כל זאת, המבע האמנותי הנראה בעולם היהודי היה מצומצם בהיקפו לאין ערוך ומוגבל בעת העתיקה לתחום אחד ויחיד, וזאת משום מעמדו הדיאלקטי של הנראה ביחס לבלתי נראה – הלא הוא **הקודש** המצוי במוקד היצירה הכתובה הנקראת והנשמעת. הקודש היה מותר במבע מילולי [למשל: הקדוש ברוך הוא], בייצוג טקסי [למשל: תפילת הקדושה, 'קדוש, קדוש, קדוש'], בביטוי שירי-ליטורגי [למשל: שירת הקודש המלווה את עבודת הקרבנות] ובחקירה עיונית ללא הגבלה על מהות הדיבור האלוהי המקודש בגילוייו הכתובים כנבואה, חוק, סיפור ושיר. ואילו גבולות המבע האמנותי הנראה

רחל אליאור, פרופ' ע"ש ג'ון וגולדה כהן לפילוסופיה יהודית באוניברסיטה העברית בירושלים. ראש החוג למחשבת ישראל. פרופ' רחל אליאור היא עמיתת מחקר בכירה במרכז סכוליון למחקר בין-תחומי במדעי היהדות באוניברסיטה העברית, ועמיתת מחקר בכירה במכון ון ליר בירושלים. תחומי העניין שלה ממוקדים בתולדות המיסטיקה היהודית והקבלה, במיסטיקה יהודית קדומה בעת העתיקה הידועה כספרות המרכבה וכספרות ההיכלות, בשבתאות, חסידות ופרנקיזם בעת החדשה, ובנכחותן ובהיעדרן של נשים בהיסטוריה האינטלקטואלית היהודית. פרופ' אליאור היתה חברה בוועדת השיפוט בתחרות "פרס עדי להבעה יהודית באמנות ובעיצוב".

לעין השייכים מטבעם **לעולם המעשה** על שלל גילוייו החזותיים, הגובלו הגבלה יתירה בשל ייחוד האל.

כאלה היו פני הדברים מאז האיסור הנודע בעשרת הדברות "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני: **לא תעשה** לך פסל וכל תמונה אשר בשמים ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ: לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנוכי ה' אלהיך.." (שמות כ 2-4). האלוהות האינסופית, הבוראת והמחיה, הנצחית והמחזורית, המצויה מחוץ ליקום ובתוכו, המגלמת את אחדות ההפכים הקרויה 'אין סוף' ו'ספירות', או הבלתי-נמנה האינסופי לצד הנספר הסופי, המהווה ומחיה את הבריאה כל העת, נעלה מהשגה נראית ומצויה להשגה נשמעת, מצויה מחוץ לבריאה ושורה בתוכה בעת ובעונה אחת, נגלית בעולם המופשט חסר הממשות המוחשית, המתקיים בתודעתו של האדם, במקום בו רוח אלוהים פוגשת ברוח האדם, ונגלית במחזוריים הנצחיים של הבריאה שאינם מעשה ידי אדם, מחזורי אור וחושך, מחזורי עונות השנה, מחזורי הצמיחה והיבול, מחזורי הפריון והברכה, או מכלול מחזורי תמורות הטבע הקבועים והמחושבים מראש בשמים ובארץ שהאדם נהנה מחסדם, הנקראים בספרות הכוהנית העתיקה בשם '**מרכבות השמים**' (חנוך א עה: ג).

המקום היחיד שבו הותר ייצוגו של הקודש בתחום הנראה, היה בתחום הבלתי נראה במקדש, בקודש הקדשים שנעלם מכל עין. במקום זה, המכונה בלשון המקרא **ולתבנית המרכבה הכרובים זהב לפורשים וסוככים על ארון ברית ה'** (דברי הימים א כח: 18) מקום שאין גישה אליו אלא לכוהן הגדול ביום הכיפורים, מאחרי מסך ענן הקטורת המונע ראייה בקודש, מקום עשוי זהב המכונה כפורת, דביר ומקום הכרובים, בלשון המקרא, ומכונה בלשון חז"ל "לפני ולפנים", כדי להביע את ריחוקו ממראה עין אנוש, אכן היה מרחב לביטוי אמנותי רחב היקף, כעולה מהמסורת המקראית בספר שמות, ספר מלכים ודברי הימים.

אם ראשיתה של האמנות היהודית בעולם המקראי הייתה קשורה במרחב המקודש הבלתי נראה הקשור בקוסמוגרפיה מיתית-מיסטית של מקום התגלות האל ומקום משכן שמו (גן עדן, הר סיני, הר ציון) מקום שתיאורו נקשר במיתוס ובמיסטיקה ובמערכת אמנותית רבת פנים שהייתה נסתרת מעין כל ונודעה כקודש הקדשים, שם ניצבה מרכבת הכרובים או הכפורת מאחרי מסכים ויריעות, ושם שירתה משמרת הקודש ששמרה על מחזורי הזמן המקודש, הרי שהמשכה קשור בחצרות המקדש, מחוץ לקודש הקדשים. שם עמדה מנורה מעשה אמן ועמד מזבח זהב שנקרא מזבח הקטורת – שני חפצי פולחן שמקורם בהנחיה שמימית, אולם מידותיהם ומראם נובעים מתפקידם במעשה המאור ובמעשה הקטורת. הגישה לחפצים אלה שהיו מפוסלים, מגולפים, או יצוקים מזהב, ובעלי מימד אמנותי בולט, הייתה כאמור שמורה לכוהנים טהורים בלבד, והייתה אסורה לחלוטין על מי שלא נמנה עם הכהונה ונמנע ממנו להיטהר, להתקדש ולשרת בקודש. בחצרות המקדש שמשו גם לוויים אולם הייתה הבחנה קפדנית בין תחומי הנגישות ותחומי השירות בקודש בין כוהנים ללוויים.

מסורות אלה של מתחמים אסורים רבי יופי, הנקשרים למקור החיים, לגילוי אלוהי, לזהב ולבדולח שמקורם בגן עדן, שנבנו בזיקה להשראה שמימית ולקוסמוגרפיה מקודשת, שהכניסה אליהם הייתה שמורה רק ליחידי סגולה בני שבט לוי, הכוהנים בני צדוק או הכוהנים הנמנים על עשרים וארבע משמרות הכהונה המשרתות בקודש – התחברו לאורך

האלף הראשון לפני הספירה וכוננו את היחס בין הקדוש הסמוי מן העין ובין ייצוגי הנגלים והנסתרים בחצרות המקדש על מבעיהם החזותיים רבי היופי.

אולם מזמן חורבן בית שני בשנת 70 לספירה שינתה האמנות היהודית את צביונה מכל וכל, והפכה מאמנות יקרת ערך ממקור שמימי, שהנגישות אליה מוגבלת ליחיד סגולה ומותנית בבחירה אלוהית, בייחוס, בקדושה ובטהרה, בזיכרון מקודש ובמיתוס – לאמנות אנושית הפטורה מהשראה מקודשת ומגבולות המקום המקודש, הזמן המקודש והפולחן המקודש וממכלול תנאים מגבילים וחומרים יקרי ערך השמורים במונופול כוהני־לְנוֹ? בלעדי שנדרשו לשם כך.

משעה שחרב המקדש לא היו יותר חפצי פולחן מקודשים האסורים בראייה או מוגבלים בראייה ולא היה יותר מדרג מקודש הירוקרטי של נגישות והרחקה שעמד בבסיס הסדר הכוהני שתיווך בין הנעלם הבלתי נראה לבין הנראה והמוחש, אלא להפך, בכל רחבי העולם היהודי הוקמו בתי כנסת ששמרו בצורות שונות: אמנותיות, סמליות, ייצוגיות, חזותיות וטקסיות את זיכרון המקדש, אולם לא הגבילו את הכניסה אליהם בגבולות ייחוס, קדושה וטהרה. בית כנסת עשוי להתקיים בכל מקום והוא יכול להיות מוקם בידי כל אדם ללא תנאי ייחוס שבטי וללא תנאי טהרה, הגבלה, קדושה והרחקה. בית הכנסת צריך רק את הייצוג המקודש של לשון הקודש, והזיכרון היהודי – את ספר התורה. כל דבר הנוסף על הזיכרון הכתוב אינו אלא נושא לבחירה אסתטית, קישוט או הידור מצווה ולא דבר המתחייב באופן בלתי נמנע, אלא שלצד הזיכרון הנקרא והנשמע המתייחס לתחום המופשט המעוגן בקריאת התורה, התפתח גם הזיכרון החזותי הבא לייצג את זכר הכתוב בתחום המוחש.

במחקר מחשבת ישראל מקובלת ההגדרה שחוקרי התחום עוסקים בכל מה שיהודים בכל התקופות ובכל הארצות ראו כיהדות, או ככול מה שחשבו וכתבו בזיקה למקורות היהדות בהגדרתם הרחבה ביותר. על משקל זה ניתן לומר שאמנות יהודית היא כל סוגי המבע החזותי והיצירה האמנותית, שנוצרו בידי יהודים בכל הקהילות, בכל התקופות ובכל הארצות, המקיימים דיאלוג כלשהו עם **הזיכרון הכתוב** של העם היהודי. זיכרון זה המתייחד בכך שהוא מייצג מציאות הקשורה באלוהי ובנעלם, במקודש ובנצחי, בנשגב, בפואטי, במיתי ובמיסטי, ובביטויים הכתוב בשפת הקודש, מצד אחד, ואף מייצג את תמורות ההיסטוריה וחילופי הנסיבות שבהם חיו ויצרו יהודים מתוך דיאלוג מתמשך עם התרבות בה חיו מצד שני. דיאלוג כפול זה **עם העבר הכתוב, המייצג מציאות בלתי נראית, מציאות מקודשת המצויה בתחום הגעגוע, הקשורה לעבר החוזר ומתפענח מחדש במעשה האמנות ואף קשורה עם עתיד מיוחל הנקשר פעמים רבות לתמונת העבר הספרותי על ביטוייו החזותיים** (ראו ציורי ירושלים וציורי המקדש לאורך הדורות, והשוו ציורי המנורה עם סמל המנורה של מדינת ישראל), וקשורה קשר בלתי נמנע עם **ההווה בן זמנו ומקומו של האמן היוצר, בכל תקופה ובכל מרחבי הפזורה שבה חיו קהילות יהודיות.**

יהודים לא חדלו מלצייר את סיפורי המקרא ואת גיבוריו, לא חדלו מלפרש מחדש את עומק ייסוריהן ואת נפתליהן של הדמויות המקראיות במפגש עם האלוהי, ולא פסקו אף פעם לצייר, לחרוט, לפסל ולגלף, לרקום ולשזור את המושגים המקודשים שזכרם נמצא במסורת המקראית, מושגים הקשורים למשכן ולמקדש, לכהונה ולפולחן, ללוח השבתות והמועדים, למועדי דרוור ולמרכבות השמים, לזיכרון ההיסטורי ולחוק הכתוב.

אין דפוסי מבע מסוימים ההופכים יצירת אמנות ליהודית, אלא כל יצירה המנהלת שיג ושיח יוצר עם השפה עתיקת היומין ועם הזיכרון הכתוב המקודש של העם היהודי על גלגוליו האינסופיים במרחבי החולין ההיסטוריים, עשויה להיות מוגדרת כאמנות יהודית. אין נושא שאמן יהודי או אמנית יהודיה אינם עשויים להידרש לו, ואין נושא שהוא, או היא, חייבים לעסוק בו, אין מרחב מקודש שהיא והוא תחומים בו, ואין מרחב עממי שהוא, או היא, מופקעים ממנו, אולם, כל נושא שאמנים יהודים עוסקים בו עשוי להתקשר לשאלת הנגלה והנעלם, המופשט והמוחש, העתיק והמתחדש, החדש והמתקדש, ועשוי להתייחס לשאלת ייצוגה של הרוח חסרת הגבולות, הרוח המרחפת על פני המים בין המופשט למוחש, ובין הזמני לנצחי, מאז ספר בראשית ומגשרת בין רוח אלוהים הבוראת לרוח האדם היוצרת. עוד עשויה היצירה היהודית להידרש לשאלת מקומה של שפת הקודש, לחילולה, לחילונה ולקידושה, ולשאלת מקומם של שמות הקודש בייצוגם הסתום והמפורש, ולעסוק בשאלת יחסי בורא, בריאה ונבראים, או בשאלת יחסי היש והאין, הסופי והנצחי. דומה שרק האמנות היהודית קיבלה על עצמה את נקודת המוצא של הנעלם חסר הייצוג, העומד במרכזו של הקודש הסמוי מן העין, ואת השאיפה האנושית הנצחית להמחיש את הנעלם במבעים חזותיים ובייצוגים מילוליים, הנולדים ממעמקי השפה והצפים מבאר העבר, העולים ממרחבי הדמיון, מהשראת החזון וצוללים לנבכי הזיכרון הכתוב.

* הדברים הנ"ל נלקחו מתוך המאמר 'קול דברים אתם שומעים ותמונה אינכם רואים זולתי קול' (דברים ד, יב), הבעה חזותית וזיכרון יהודי.